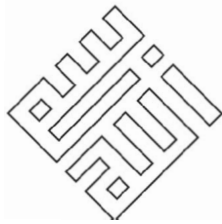

ترجمہ احوال
و کتابشناسی آثار

میرزا محمد تقی نیرتیزی ممقنا
و خاندان حجۃ الاسلام

مصطفیٰ کریمخان زند

ترجمهٔ احوال و کتابشناسی آثار
میرزا محمد تقی نیر تبریزی ممقانی
و خاندان حجة الاسلام

مصطفی کریمخان زند

ناشر: نشر اندیشه‌های نو - اسن، آلمان

تاریخ انتشار: مهر ۱۴۰۰

نشر الکترونیکی

تعداد صفحات: ۲۳۶

شابک: ۹-۱۳-۹۴۸۸۹۴-۳-۹۷۸

موضوعات:

تاریخ-- ایران-- شیعه-- قرن ۱۴ ق.

Shī'ah--Iran--History--19th century

تاریخ-- شیخیه

Shaykhī--History

شیخیه-- تبریز

Shaykhī--Tabrīz

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر نزد ناشر محفوظ است. این کتاب مطابق قوانین بین‌المللی به ثبت رسیده و تکثیر کامل یا بخشی از آن به هر گونه و شکل - چاپ، تجدید چاپ، فتوکپی و دیجیتال - بدون اجازه‌ی کتبی ناشر ممنوع است. نقل قول به منظور نقد و بررسی با ذکر مأخذ بلامانع است.

New Thought PRESS

Essen, Germany

www.nt-press.com

post@nt-press.com

ISBN: 978-3-948894-13-9

Published in Germany

به علی اکبر سعیدی سیرجانی

به پاس خدماتش به تاریخ و ادبیات این سرزمین، و پیش از آن،

به «آزادگی» و «دلیری» اش ...

دیباچه

اهمیت تأثیر شرح حال دقیق و مستندِ رجال گذشته و نیز تعیین و تشخیص صحیح آثار به جای مانده از ایشان در حوزه‌های مختلف تحقیقات تاریخی، بر ارباب خرد مکتوم نیست و آنانکه در این عرصه گامی برداشته‌اند، نیک از مشقّات و موانع آن آگاه‌اند و می‌دانند تا چه پایه دانسته‌های موجود ما از رجال و تراث مکتوب‌شان، خصوصاً آنانکه در قیاس با دیگران از شهرتی کمتر برخوردار بوده‌اند، یا در ستایشها یا غرض‌ورزی‌ها در باب‌شان به مبالغه رفته‌اند، بر اطلاعات نادقیق و کم‌مایه و سخنانی گاه نامعتبر و غیرمستند و محرّف بنا شده است. شوربختانه این مسئله در باب آثار مکتوبِ منتسب به افراد، که نه فقط در شناخت فرد منظور که در شناخت تاریخیِ اندیشه و عصر مورد بررسی، امری به‌غایت ضروریست، مشکلاتی مضاعف ایجاد کرده است. انتساب اشتباه یک اثر به مؤلّفی خاصّ گاه ممکن است که ما را در تعیین گفتمان فکری‌ای که آن مؤلّف بدان تعلق دارد به خطا کشاند؛ و یا در سطوح متفاوتی از تحلیل، دوره‌بندی‌های تاریخی‌ای که بر پایه آثار تألیفی تشخّص می‌یابند را با چالشی جدّی مواجه نموده و یا از اساس دگرگون کند. فهرست‌نویسی‌های نسخ خطّی و چاپهای نایاب قدیمی که حلقه واسطی میان پژوهشگران حوزه‌های مختلف با تراث مکتوب گذشته‌اند، گاه با مشکلاتی از نظر دقّت و صحتّ و اعتبار مواجه‌اند که

کارِ محقق را در یافتن اطلاعاتی جامع و نافع و قابل اتکا، دشوار می‌سازد. اگرچه راست کردن و برگرفتن اغلاط و مجهولات راه‌یافته بدین فهارس جهت تدقیق تحقیقات تاریخی و تصحیح اطلاعات موجود از اوجب واجبات است، اما این مهم صرفاً از عهدهٔ مفسرسان نسخ خطی و چاپی نایاب ساخته نیست که به هنگام فهرست‌نویسی با گسترهٔ وسیعی از اطلاعات مواجه اند. این دست معضلات، از طریق نگارش تک‌نگاری‌ها، کتابشناسی‌ها و تمرکز بر موضوعات تاریخی خاص ممکن می‌شود که تحقیق در جزئیات وقایع تاریخی و آثار مکتوب منتسب به رجال و مطالعاتی تطبیقی در جهت تنویر ابهامات را ممکن می‌کند. به‌علاوه، پژوهشهایی با موضوع تولد و تطور اندیشه‌ای خاص در تاریخ و نیز تحقیقاتی از جنس تاریخ اندیشه و یا تاریخ علم، نیازمند آنست تا تراجم دقیقتری از رجال قرون گذشته و خصوصاً کتابشناسی آثار منتسب به ایشان نگاشته شود؛ چراکه تنها به وقت اشراف بر جزئیات رخدادهای تاریخی و تدقیق در تواریخ لحظات مهم تاریخی و آگاهی‌های معتبر از آثار تألیفی صاحبان اندیشه و کسب اطمینان در صحت آثار منتسب به ایشان و نیز تعیین باریک‌بینانهٔ تواریخ دقیق ظهور آثار مکتوب است که از یک سو می‌توان به شکل‌گیری پژوهشهایی قابل اعتماد و نوین در قلمرو تاریخ اندیشه که خالی از ابهام و اطلاعاتی نامستند باشند امید بست، و از سوی دیگر، شرایط امکان تاریخی دیدن اندیشه و خوانشی انتقادی از آن را میسر نمود.

موضوع اثر حاضر، ترجمهٔ احوال یکی از مشاهیر و بزرگان شیخیهٔ بالاعم، و شیخیهٔ تبریز بالاخص، و ارائهٔ کتابشناسی‌ای نسبتاً مفصل همراه با معرفی نسخه‌های خطی و چاپی موجود از آثار اوست. من به قصد تکمیل تحقیقی که پیشتر آغازیده‌ام، قریب سه سال (طی سالهای ۱۳۹۱ تا ۱۳۹۴ش) به استقصای تمام در طلب رساله‌ای از صاحب ترجمه بوده که دراصل مکاتبه‌ایست میان او و میرزا یوسف خان مستشارالدوله در خصوص تغییر خط اسلامی. از جمله ضروریات این جستجو آن بود که به هر کویی که نشانی از این رساله می‌یافتم سری کشم و هر دری را که چشم گشایش از آن می‌رفت، دقُّ الباب کنم، مگر شاهد مقصود بیابم؛ اما افسوس که دور گردون بر مراد نرفت و کام طلب به تحصیل این رساله شیرین نگشت. با این وجود، طی این جستجوها جسته‌جسته اطلاعات گران‌بهایی از احوال و آثار صاحب ترجمه گرد آمد و نکاتی بدیع و افزودنی‌هایی سودمند حاصل شد که دریغ

آمد آن را در دفتری ثبت نکنم. از این رو، بن مایه اصلی آنچه در پی آمده است، ره آورد این سفر سه ساله و ماحصل سعی در طلب رساله مذکور است.

اگرچه در آغاز کار، گمانم آن نبود که متن از مقاله‌ای مختصر فراتر رود، اما حجم آگاهی‌های نویی که حاصل می‌آمد و گستره غافلگیرکننده اغلاط یا نواقصی که در متون مختلف و متنوع می‌یافتم، چه در باب شرح حال صاحب ترجمه و نواقص موجود در آثار چاپ خورده او، و چه در باب اغلاط راه یافته به فهرس نسخ خطی و چاپی، جملگی مرا بر آن داشت تا کار را به قدر امکان و توان تکمیل نمایم و مطالب را در دفتری گردآورم، «مگر کسی را از این به کار آید». چنین گشت که طی سالهای بعد از آن نیز، آنچه از دانستیهای ارزشمند به دستم می‌رسید بدان می‌افزودم و به دفعات و طی چندین مرحله به تصحیح و تنقیح و بازنویسی مفصل متن همت گماردم. با این همه، از آنجا که اطلاعات موجود کتابشناختی و نسخه‌شناسی قابلیت به روزرسانی دارند، این امکان هست که در آنچه پیشتر ثبت نموده‌ام، به ویژه در داده‌های کتابشناختی و کتابخانه‌ای، تغییراتی رخ داده باشد یا مطالبی نو پیدا آمده باشد که بدانها آگاهی نیافته‌ام.

این نوشته بر سه پاره گرد آمده است: یکم، ترجمه احوال میرزا محمدتقی نیر تبریزی همراه با شرح حال مختصری از ملا محمد و میرزا حسین، پدر و برادر بزرگ او؛ دوم، کتابشناسی آثار میرزا محمدتقی و معرفی کلیه نسخ خطی و چاپی به جای مانده از این آثار که اکنون در دسترس بوده یا فهرست شده‌اند؛ و سوم، ارائه کتابشناسی موجزی از آثار ملا محمد و میرزا حسین حجة الاسلام که پیش از صاحب ترجمه، قدری و جایگاهی در میان پیروان خویش داشته‌اند. از آن رو که خاندان حجة الاسلام طی نزدیک به یک قرن، مرجعیت گروه مهمی از شیخیه تبریز را عهده دار بوده‌اند، لذا جهت ارائه تصویر روشن تری از زندگی و آثار میرزا محمدتقی، به ترجمه احوال و کتابشناسی پدر و برادر بزرگتر او نیز پرداخته شد. در صحت و وثاقتِ قلیلی از اقوالِ مکتوب این دفتر، در شرح احوال صاحب ترجمه و خانواده او می‌توان تردیداتی جدی روا داشت، با این حال من به جای حذف یا نادیده انگاشتن آنها تلاش کردم تا با ارائه مأخذ سخن، اینکه قولِ مربوط را چه کسی یا چه کسانی نقل کرده‌اند، ذکری از آنها به میان آورده باشم. گذشته از آنکه در پاره‌ای از اقوال مذکور در این شرح حال، باز نمودن غث و سمین و صدق و کذب روایات امکان‌ناپذیر می‌نمود، مع الوصف

در نقل آنها فوایدی یافتیم، چراکه این اقوال چه موثوق و چه مشکوک، هم از سویی خود بیانگر معنا و تفسیری اند که مردمان همعصر صاحب ترجمه از شرح حال او یا یک رویداد تاریخی خاص یا حالات شخصی خود و دیگران داشته‌اند، و از سوی دیگر، از این امکان برخوردارند تا حامل معانی مهم و مستنداتی باشند که بعدها در همنشینی با نتایج تحقیقات مرتبط و اسناد تازه‌یاب، جوانب دیگری از حقیقت احوال صاحب ترجمه و رویدادهای تاریخی معاصر او را بر ما آشکار نمایند. در این میانه اما آنجا که توضیحی، خطایی تصحیح می‌کرد یا ابهامی می‌گشود، از بیان آن اغماض نموده‌ام.

بنای من در نگارش و تدوین این رساله از آغاز، اجتناب تام از ورود به مسائل اعتقادی بوده، چه این امر، نیازمند توضیحات مفصل و تقریرات مُقنع و بیانات وافی در باب بسیاری مسائل اعتقادی است که از حوصله این رساله بیرون است. مخصوصاً در باب مسلک و مرام صاحب ترجمه که خود نزدیک به دو سده است که در محافل و مجامع علمی، مباحث مناقشه‌برانگیزی را دامن زده است؛ و جای بسی تأسف است که بسیاری از این مباحث، بی شناخت دقیق و روشمند و بی توجه به باریک‌بینی‌هایی که بایسته ورود به این عرصه است صورت پذیرفته و در نتیجه، فضایی مغشوش و مشوش پدید آورده که بیش از آنکه به کاویدن ظرایف و دقایق محفوف در اندیشه پردازد و خبایای وقایع تاریخی را باز نماید و نکات فروبسته را بگشاید و از این طریق، بر دانسته‌ها بیفزاید و بازار کساد اندیشه را رونقی بخشد، به ورطه تکفیر و تحقیر و توهین در غلطیده و افکار و ایده‌ها را به مه‌لای ضلالت و بدفهمی افکنده و در به روی تعبیرات و خیالات نو بسته است. بدیهی است که هرگونه ورود به این مباحث، نیازمند مقدماتیست از جمله تک‌نگاری‌هایی دقیق و جامع و کتابشناسی‌هایی سودمند و پرمایه، که این اثر گامی است هر چند خرد در هموار کردن چنین مسیری.

در مواردی که پای اسامی اشخاص و رجال به میان کشیده شده، ناگزیر از ارائه اطلاعاتی در باب ایشان بوده‌ام تا خواننده در حین مطالعه، دست‌کم از آگاهی‌هایی حداقلی در باب آن نام خاص، به ویژه آن‌انکه از شهرتی کمتر برخوردار بوده‌اند، بهره‌مند گشته و با ابهاماتی کمتر روبرو شود. اگر پاس خاطر خواننده و رعایت آسایش او به وقت قرائت این متن نبود، این قبیل اطلاعات تاریخی را ارائه نمی‌کردم، چراکه به تواتر کژیها و ناراستیها و بی‌دقتیهای این سبک دانسته‌های رجالی بر من آشکار گردیده است. این تأکید از آن‌روست که چنانچه در آن

دسته از معلومات مقتبس از کتب رجالی موجود خطایی راه یافته، که دور نمی دانم، حرجی بر نگارنده نیست، اگرچه حد اکثر تلاش را داشته ام تا در همین اقتباسات نیز آگاهی های پرمایه و سخنان استوار را منتقل کرده یا دست کم، ارجاعات را دقیق تر باز نمایم.

به دلیل تعدد پانویسها، آنها را در قالب دو بخش آورده ام؛ چنانچه قصد تشریح مطلبی یا تبیین نکته ای مضاف بر آنچه در متن آمده داشته ام، آن را از طریق پانویسهای حروفی ارائه کرده ام، و چنانچه صرفاً ارجاعات به متون و منابع مورد استفاده مد نظر بوده، آنها را در قالب پانویسهای عددی منعکس نموده ام. اگرچه برخی پانویسها می توانستند در قالب یادداشت هایی در پایان هر فصل آورده شوند، با این وجود، گمان نگارنده آن بود که ارائه آنها در همان صفحه مربوط، منجر به سهولت بیشتر در دسترسی سریع به اطلاعات تکمیلی به وقت خواندن متن و گاه، چه بسا برای برخی، سودمندتر از متن اصلی خواهد گشت.

در نگاشتن این دفتر، نقل قولها از منابع خطی یا کتب چاپی قدیمی را جملگی به رسم الخط رایج آورده ام.

اگرچه ترجمه احوال میرزا محمد تقی و همچنین کتابشناسی او حاجت به استدراک میجدد و مدقق داشت، با این حال نویسنده مطلقاً بر این گمان نیست که در باب آن از عهده کار برون آمده باشد. گستره نکات خرد و کلان و جزئیات تاریخی و کتابشناختی این دفتر بدان حد است که رسوخ خطا و نقصان در آن اجتناب ناپذیر می نماید؛ هر چند که نگارنده به قدر بضاعت در رعایت دقت و اطمینان از راستی و استواری مطالب و نقادی اطلاعات موجود کوشیده است. از این رو، چنانچه اصحاب فضل و محققان متبّع را حالی حاصل گشت و مجالی فراهم، امید است که قلم تحقیق را به قصد تکمیل این رساله بر صحیفه برانند، و اگر در حین خواندن آن خطایی دیدند یا در ارکان آن فتوری یافتند، اول بر علم ناقص و وسع قاصر مؤلف آن ببخشایند، و دوم بر نگارنده منت گذارند و او را از وجود آن بیگاهانند و هم امکان اصلاح آن را برای دیگر محققان مهیا نمایند.

آشکار است که تحقیقات تاریخی و کتابشناختی ای از این دست جز با یاری و عنایت افراد بسیاری ممکن نمی گردد. در این میان اما به ناگزیر به ذکر نام قلیلی از یاورانی بسنده

می‌کنم که محبت و مساعدت‌شان در قوام این کار مؤثر افتاده است، و از ایشان و نیز همه آنانی که نامی از آنها نبرده‌ام اما راهی نشانم داده و اثری در تکمیل این دفتر داشته‌اند، صمیمانه سپاسگزارم.

بی‌تردید الطاف و یاریهای فکری و دقت نظر آقای هادی مکارم سهم بسزایی در اتمام این پژوهش داشته است. همچنین از راهنماییها و محبت‌های سید علی آل‌داود، محمد الوان‌ساز خوبی، غلامرضا امیرخانی، احمد امینی، سیروس برادران شکوهی، مریم تفضلی، محسن جعفری‌مذهب، ابوالفضل حافظیان بابل، میر سالار رضوی، فرح زاهدی، سید محمد صادق سجّادی، صدیقه سلطانی‌فر، اکبر شریف‌زاده، علی صدراپی خوبی، منوچهر صدوقی سها، سید جعفر طباطبائی یزدی، سید علی طباطبائی یزدی، سید محمد طباطبائی (منصور)، علی اکبر طریقت اسکویی، عقیل عزّتی گرگری، حامد عمادزاده، محمد عیدی خسروشاهی، کامران فانی، سید اکرم قرشی، عنایت‌الله مجیدی، احمد محتشمی، سید محمود مرعشی نجفی، علی مشهدی، علی معظمی، منوچهر ملک قاسمی، حسین نصیرپور، رحیم نیکبخت و رضا همراز بهره‌مند بوده‌ام. محبت و همکاری خانم افسانه یاجم در کتابخانه مرکزی تبریز بر غنای این کار افزود و امکان معرفی برخی نسخ خطی فهرست‌نشده را فراهم آورد. از آن‌رو که بخش اعظم این کار در کتابخانه ملی ایران صورت گرفته است، لذا وامدار محبت‌های فراوان کارکنان و کتابداران محترم این کتابخانه در بخش‌های مختلف آن مخصوصاً تالارهای مطالعه، مخازن و بخش نسخ خطی می‌باشم. از همکاری‌های کارکنان بخش نسخه‌های خطی کتابخانه‌های تاریخ ایران و اسلام، دانشگاه تهران، مجلس، مجمع ذخائر اسلامی، مرعشی، مرکزی تبریز، ملک و نیز وبسایت آقابزرگ، که جملگی در دسترسی به منابع موردنیاز این پژوهش طی سالهای گذشته یاری‌ام بخشیدند، و همچنین از نشر اندیشه‌های نو، که صمیمانه زمینه انتشار این اثر را فراهم آورد، سپاسگزارم. درنهایت آنکه، اگر نبود همراهی‌های بی‌شائبه حمیده رجب‌زاده که از هیچ مساعدتی در مسیر انجام این پژوهش دریغ نمود، دشواریهای نگارش این دفتر دوچندان می‌گردید.

اختصارات

- آستان قدس: کتابخانه آستان قدس رضوی
- دائرة المعارف: کتابخانه دائرة المعارف بزرگ اسلامی
- دانشگاه: کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران
- دنا: فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران
- فنخا: فهرستگان نسخه‌های خطی ایران
- مجلس: کتابخانه مجلس شورای اسلامی
- مرعشی: کتابخانه آية الله مرعشی نجفی
- مرکز احیاء: مرکز احیاء میراث اسلامی
- مرکزی تبریز: کتابخانه مرکزی تبریز
- ملی: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران
- ف: فهرست
- نک: نگاه کنید به

فهرست مطالب

دیباچه

الف

اختصارات

ز

۱	ترجمهٔ احوال میرزا محمدتقی نیر تبریزی ممقانی	۱
۱	مختصری در باب تراجم موجود	
۶	میرزا محمدتقی و خاندان حجة الاسلام	
۸	ملاً محمد حجة الاسلام	
۱۳	میرزا حسین حجة الاسلام	
۱۴	اختلاف شیخی و متشرع	
۲۳	میرزا محمدتقی	
۳۴	اشکالِ مهر	
۳۵	زندگی نامهٔ خودنوشت میرزا محمدتقی	
۳۷	تصویر زندگی نامهٔ خودنوشت میرزا محمدتقی	

۳۸	تصویر میرزا محمدتقی
۳۹	کتابشناسی آثار میرزا محمدتقی ۲
۳۹	مقدمه
۴۳	لَمْحُ البَصْرِ، ۱۲۸۳ق (عربی)
۴۵	مَفَاتِحُ الغَيْبِ، ۱۲۸۴ق (فارسی)
۴۷	عِلْمُ السَّاعَةِ، ۱۲۸۴ق (فارسی)
۴۸	كشْفُ السُّبُحَاتِ فِي تحْقِيقِ الصِّفَاتِ، ۱۲۸۵ق (عربی)
۵۳	صحيفة الأبرار، ۲۶ صفر ۱۲۹۰ق (عربی)
۶۱	فَسْوَةُ الفَصِيلِ (الفیه)، بعداز ۱۳۰۶ق (عربی)
۱۰۰	ناموسِ ناصری، ۱۵ شَوَّالِ ۱۳۰۶ق (فارسی)
۱۰۱	مجلسِ باب
۱۰۸	اعدامِ باب
۱۱۷	دَرِ خوشاب در جوابِ مثنوی قاردوشاب، ۱۳۰۷ق (فارسی)
۱۲۹	آتشکده، ۱۳۰۹ق (فارسی)
۱۳۴	لآلی منظومه، ۱۳۰۹ق (فارسی، عربی، ترکی)
۱۴۵	غزلیات، رباعیات، مفردات، متفرقات و ساقی نامه، بی تاریخ (فارسی)
۱۴۶	دیوان اشعار نیر (فارسی، عربی، ترکی)
۱۵۵	سید دکنک، بی تاریخ (عربی)
۱۵۷	کریمما، بی تاریخ (فارسی)
۱۶۹	[تدوین آثار شیخ احمد احسائی]
۱۷۰	آثار مفقود
۱۷۰	تمامی خطب
۱۷۱	میقات العارفين
۱۷۱	شرح حدیث أَنَا النَّقْطَةُ
۱۷۲	در معنی مَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ

۱۷۳	نصره الحق
۱۷۳	مکتوب علمی و ادبی در خصوص تغییر خط
۱۷۵	[رساله در صنعت]
۱۷۶	تصحیح
۱۷۶	الف- رساله در اصول فقه
۱۷۸	ب- خواص الحیوان
۱۷۹	۳ کتابشناسی آثار ملا محمد و میرزا حسین حجة الاسلام
۱۷۹	کتابشناسی ملا محمد حجة الاسلام
۱۷۹	[رساله عملیه]
۱۸۰	صومیه
۱۸۱	شقیقه
۱۸۳	[شرح معارج الأصول محقق حلی]
۱۸۴	[رساله مباحثه با باب]
۱۸۶	رساله در حجیت مظنه
۱۸۶	کتابشناسی میرزا حسین حجة الاسلام
۱۸۶	رساله در معنی حدیث قدسی اطعني أجعلک مثلي
۱۸۶	مشکوٰة الظلام (دلایل الاحکام)
۱۸۷	علم المصححة
۱۸۹	[اثبات سلسله طولیه و مراتب ثمانیه]
۱۸۹	[رساله در پاسخ پرسشهای اهل قفقاز]
۱۹۰	[در رد نصارا و اثبات حقیقت اسلام]

ترجمهٔ احوال میرزا محمدتقی نیر تبریزی مقمانی

مختصری در باب تراجم موجود

شمار منابع و مراجعی که طی سدهٔ گذشته در ترجمهٔ احوال میرزا محمدتقی الف قلم زده‌اند یا به مقتضای موضوع اثرشان بدان اشاره‌ای داشته‌اند بسیار است، اما جز قلیلی از آن مفید فایده و حاوی نکات بدیع نیست؛ چنان‌که سایر منابع صرفاً به نقل قول و رونویسی از آنها اکتفا کرده‌اند. تراجمی که تاکنون مورد مطالعه قرار داده‌ام را می‌توان در سه گروه دسته‌بندی نمود. گروه اول، شامل تراجمیست که اطلاعاتی مهم و بکر و درخور از احوالات صاحب‌ترجمه و آثار وی ارائه می‌کنند. گروه دوم، آنهایی‌اند که به نقل مطالب تراجم دستهٔ اول پرداخته و خود نیز گاه جزئیات یا اطلاعاتی محدود بدان می‌افزایند. گروه سوم، آن دسته تراجمی‌اند

^{الف}ازین پس، هر جا نام «میرزا محمدتقی» بدون لقب و عناوین خانوادگی آمده، منظور صاحب‌ترجمه است.

که تنها به نقل قول از منابع پیشین بسنده کرده و بدیهی است که به لحاظ کمی از بیشترین تعداد برخوردار می‌باشند.

از گروه اول، چهار ترجمه احوال می‌شناسیم که سرآمد سایر تراجم اند. اول و اهم آنها شرح حال موجز اما موثقی است که صاحب ترجمه از تولد و اسفار خود از تبریز به عتبات و توریخ فوت پدر و برادرش به قلم خویش در انتهای نسخه‌ای خطی از نقد الرجال تفرشی نوشته، که متن کامل آن را در همین دفتر آورده‌ام.^۱

دیگر، متن میرزا محمدعلی خان صفوت الف در کتاب گران قدر داستان دوستان است که حاصل تجربیات شخصی مؤلف و اشاره به آثاری از صاحب ترجمه و بیان حالات و خصوصیات ازوست که پیشتر از آن اطلاعی در دست نبود و در دیگر منابع اشاره‌ای بدانها نرفته است.^۲

دیگری متن المحافل اثر میرزا جعفر سلطان القرائی^ب است که شامل نکات و توضیحات

الف محمدعلی بن شیخ حسن واعظ، متخلص به صفوت، از جمله ادبا و فرهنگیان آذربایجان است که در بدو امر از واعظان تبریز بوده و سپس تغییر لباس می‌دهد. چنان‌که حسین امید می‌نویسد، در زمان ریاست دکتر اعلم‌الملک به‌عنوان هیئت شورای معارف، در امور معارفی ذی‌دخل بوده است. در سال ۱۳۰۴ ش به‌مدت چهار ماه به کفالت اداره معارف آذربایجان منصوب گشت، و پس از آن نیز به هنگام مسافرت رؤسای فرهنگ، مسئولیت ایشان را بر عهده می‌گرفته است. سمتهای دیگری چون ریاست دارالمعلمین آذربایجان، ریاست تحقیق اوقاف و مدتی سرپرستی دانشسرای تبریز نیز در کارنامه او به چشم می‌خورد. پس از بازنشستگی تا پایان عمر در قم سکونت داشت. از او آثار متعددی به‌جای مانده که برخی از آنها همچنان چاپ نخورده‌اند: ماء معین؛ یادگار قم؛ نغم الرفیق؛ گل و بلبل؛ کلمات عالیه؛ گوهر دانش؛ دانش و پرورش؛ چهارده معصوم؛ تربیت در اسلام؛ تاریخ فرهنگ؛ هزار و یک سخنور؛ داستان دوستان؛ منابع الحکم؛ میزان الانسان یا رهنمای سعادت (برای دوره اول مدارس متوسطه)؛ دسته گل؛ تاریخچه محمد بن زکریای رازی؛ کتابی کشکول‌مانند [احتمالاً با عنوان من هنا و هناك]؛ خریطة الفصوص من التوادر والنصوص؛ حیات الانسان؛ الکیاسة و السیاسة؛ دیوان صفوت؛ کتاب الفروق. درباره او نک منابع الحکم (صفوت)، ص ۳۸۱؛ تاریخ فرهنگ آذربایجان (امید)، ج ۱، صص ۱۸۰، ۲۱۷ و ۲۲۷؛ تذکره شعرای آذربایجان (دیهم)، ج ۳، صص ۴۹۱-۵۰۰؛ رنگارنگ (عماد)، ج ۲، ص ۱۹

ب میرزا جعفر بن شیخ ابی القاسم بن شیخ عبد الرحیم سلطان القراء تبریزی در سال ۱۳۲۲ق در محله دَوچی (شتربان) تبریز متولد شد. علوم دینی را از جد و پدر و برادرش میرزا جواد سلطان القرائی و پس از آن از حوزه دیگر اساتید وقت فرا گرفت. وی از جوانی به تجارت مشغول بود و به جمع‌آوری کتاب و آثار

^۱ نک "زندگی‌نامه خودنوشت میرزا محمدتقی" در همین دفتر (اینجا). ^۲ داستان دوستان (صفوت)،

بدیع در باب صاحب ترجمه و نشانگر طبع نقاد و ذهن وقاد نگارنده آنست. نیک بختانه این متن را دهخدا در لغت‌نامه خویش به نقل از این کتاب گرانسنگ آورده و آن را دسترس پذیر کرده است.^۱

چهارم، نوشته ایست که میرزا علی اکبر عماد الف به نقل از میرزا ابوالقاسم حجّة الاسلام

هنری علاقمند. در خطاطی و تذهیب و نقاشی دستی توانا داشت و به نسخه‌شناسی شهره بود. در زمان حیات، بخشی از کتابخانه خود را به کتابخانه مجلس فروخت و علاوه بر آن ۱۷۹ جلد کتاب که در میان آن، کتب نفیسی موجود بود، به این کتابخانه اهداء کرد. متأسفانه نگارنده به‌رغم تلاش و پرس‌وجو از بازماندگان ایشان، اطلاع موثقی از سابقه کتب کتابخانه او به‌دست نیاورد. در دهه ۱۳۲۰ش به تهران مهاجرت نمود، و از سال ۱۳۵۸ش و پس از بیماری به تبریز مراجعت کرد و سرانجام در بیست و هفتم دی ماه ۱۳۶۷ش (نهم جمادی الآخرة ۱۴۰۹ق) در تبریز وفات یافت. در سالهای پایانی عمر عزلت‌نشین بوده است. از او مقالاتی در زمینه تاریخ و کتابشناسی در دست است. همچنین طی سالهای گذشته، بخشی از نامه‌های واصله به میرزا جعفر سلطان القزائی توسط محمّدامین سلطان القزائی منتشر شده است. از جمله آثار او یکی تصحیح و تحشیه محققانه روضات الجنان و جتات الجنان اثر حافظ حسین کر بلائی تبریزی است و دیگر، المحافل، اثری رجالی در باب مشاهیر آذربایجان است که در یغا جز پاره‌هایی پراکنده از آن، به‌صورت کامل منتشر نشده است. درباره او نک مقدمه محمّدامین سلطان القزائی بر کتاب روضات الجنان و جتات الجنان، صص سیزده تا پنجاه و شش؛ سلطان القزائی، جعفر در: دانشنامه جهان اسلام، ج ۲۴، صص ۲۲۳-۲۲۴

الفعلی اکبر بن حسین بن مختار روضه‌خوان تبریزی معروف به عماد الذاکرین و متخلص به رمزی متولّد سال ۱۲۸۴ق و متوفای رجب ۱۳۸۰ق در تبریز است. از جمله واعظان شیخی تبریز بود و چنان‌که آقابزرگ متذکر شده، در میان مردم از اقبال زیادی برخوردار بوده است. اثر مشهور او مجموعه رنگارنگ است که دو جلد آن تاکنون به چاپ رسیده است. دست‌کم دو نسخه خطی دیگر از کتب او به‌خط خود در کتابخانه مرعشی موجود است. یکی با عنوان مجالس احوال ائمه و پیامبر، فهرست‌شده به شماره ۱۵۱۷۱ و دیگری در احوالات حضرت ختمی مرتب به شماره موقت ۹۱۱۷ که هر دو در مجله میراث شهاب ذیل مقاله «دو کتابخانه نفیس شخصی» در سال ۱۳۷۹ش (سال ششم، شماره سوم، شماره پیاپی ۲۱، ص ۲۸) معرفی شده‌اند. مطابق نقل محمّدعلی صفوت، از جمله ارادتمندان مرحوم لنگرانی و از کارمندان «انجمن صفا» بوده است. حسین امید نام او را همراه با صفوت در زمره اعضای هیئت مدرسه «حیات» که وظیفه نظارت و وکالت داشته‌اند، و ابتدا به مدیریت میرزا حسین رشیدی و در نهایت خود امید بوده، ثبت کرده است. بنا به گفته میرزا عبدالرسول إحقاقی با اجازه خاندان حجّة الاسلام و ثقة الاسلام به امر تبلیغ مشغول بوده است. گویا وصلتهای خانوادگی نیز در میان بوده. مطابق نقل آقای حامد عمادزاده نوه محمّد عماد فرزند میرزا علی اکبر عماد به نگارنده، خانم زکّیه زنجانچی نوه دختری میرزا اسماعیل حجّة الاسلام، همسر احمد عماد فرزند علی اکبر عماد بوده است. پس از وفات، میرزا علی اکبر عزیزی مشهور به حاج میرزا علی اکبر ترک بر پیکر او نماز خوانده، سپس جسدش به قم انتقال یافته و پس از اقامه نماز میت توسط سید کاظم شریعتمداری،

^۱ نک المحافل (سلطان القزائی)، در: لغت‌نامه دهخدا، مدخل حجّة الاسلام تبریزی میرزا محمّدتقی،

برادرزاده میرزا محمدتقی درباره صاحب ترجمه در آغاز طبع سنگی دیوان اشعار تبر آورده، و گذشته از آنکه از جمله قدیمی ترین متون شرح حال صاحب ترجمه است، حاوی اطلاعاتی دست اول از زندگی و تألیفات اوست.^۱

از جمله تراجم گروه دوم، می توان به مدخل "میرزا محمدتقی حجة الاسلام تبر" در کتاب دانشمندان آذربایجان^۲ تألیف محمدعلی تربیت، الف تاریخچه خاندان حجة الاسلام

در قیرستان قدیمی روبروی پل آهنچی دفن شد. درباره او نک داستان دوستان (صفوت)، صص ۱۰۵-۱۰۶؛ طبقات اعلام الشیعة ثقباء البشر، ج ۴، ص ۱۵۹۷؛ تاریخ فرهنگ آذربایجان (امید)، ج ۱، ص بیج؛ دیوان اشعار آتشکده (احقاقی)، صص ع تا ص.

الف محمدعلی فرزند میرزا صادق، متولد ششم خرداد ۱۲۵۶ش در تبریز و متوفای ۲۶ دی ۱۳۱۸ش، معلّم، روزنامه نگار و از جمله رجال مشهور فرهنگی و سیاسی آذربایجان در دوران مشروطیت است و از آنجا که پیش از مشروطه کتابخانه‌ای با نام تربیت تأسیس کرد، نام خانوادگی او نیز بعدها تربیت گردید. در ۱۳۲۶ق نخستین شماره از روزنامه‌ای با نام اتحاد که نشریه «انجمن اتحاد» بود را منتشر نمود. در زمانی که ریاست معارف آذربایجان را بر عهده داشت، مجله‌ای تحت عنوان گنجینه معارف منتشر ساخت که نسخه‌هایی از آن در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (به شماره مدرک ۳۰۰۱۱۶۱۸) دستیاب می‌باشد و مقالات متعددی از او در این نشریه به چاپ رسیده است. عناوین برخی از آنها که از شماره ۱ در سوم ربیع الأول ۱۳۴۱ق تا شماره ۸ در هشتم ذیقعدة آن سال منتشر شده، عبارتند از: انشاء و منشیان پارسی (شماره ۱)؛ تاریخ و فلسفه شعر (شماره ۲ و ۳)؛ حکیم زلالی خوانساری (شماره ۴)؛ صائب تبریزی (شماره ۵)؛ بزرگمهر بن بختگان (شماره ۶)؛ خاقانی (شماره ۷) و نیز مقالاتی در معرفی سازها و موسیقی، همچون: ناقوس (شماره ۱)؛ ارغنون (شماره ۲)؛ ون (شماره ۳)؛ بربط (شماره ۴) و موسیقی و موسیقی شناسان ایران (شماره ۸). وی مؤسس مراکز فرهنگی و آموزشی مهمی در تبریز از جمله دوازده مدرسه دخترانه بوده است. از جمله مهمترین تألیفاتش، کتابهای دانشمندان آذربایجان و نیز ورقی از تاریخ مطبوعات ایران است که با بهره‌گیری از کتاب صورت جراید ایران تألیف ه.ل. رابینو نوشته و با تعلیقات و ترجمه ادوارد براون به انگلیسی منتشر شده و به فارسی تحت عنوان تاریخ مطبوعات و ادبیات ایران در دوره مشروطیت انتشار یافته است. اوقات چندی را در باکو، استانبول، مصر و لندن گذراند و در سالهای جنگ جهانی اول در برلین بود. در دوره دوم مجلس از تبریز به نمایندگی انتخاب شد و سپس وارد حزب دموکرات گشت که تحت ریاست سید حسن تقی‌زاده، برادرزنش بود. از دوره هشتم مجلس شورای ملی در ۱۳۰۹ش تا دوره دوازدهم نیز سیمت نمایندگی مردم تبریز در مجلس را بر عهده داشت. از دیگر مسئولیتهای وی، ریاست معارف آذربایجان، ریاست معارف گیلان و شهرداری تبریز است. جهت اطلاعات بیشتر درباره او نک تاریخ مطبوعات و ادبیات ایران در دوره مشروطیت (براون)، ج ۲، صص ۱۱۲-۱۲۳؛ مشاهیر آذربایجان (سرداری‌نیا)، ج ۱، صص ۳۴۱-۳۵۳؛ رجال آذربایجان در عصر مشروطیت (مجتهدی)، صص ۹۴-۹۸؛ تربیت، محمدعلی، دائرةالمعارف بزرگ اسلامی (طاهری)، ج ۱۵، صص ۲-۵؛ وفتیات معاصرین (قزوینی)، صص ۱۰-۱۱

نوشته عبدالرسول إحقافی الف در مقدمه کتبی چون رساله مبارکه حجتیه، صحیفه الأبرار و دیوان اشعار نیر،^۱ مقدمه محمدامین صدر الاسلام خویی^ب بر فسوة الفصیل میرزا محمدتقی، مذکور در تألیف همو با عنوان اشاره الکلیل،^۲ یادداشت عبدالله ثقة الاسلامی^۳ و یادداشت شیخ آقابزرگ تهرانی در طبقات اعلام الشیعة^۴ اشاره کرد.

الف میرزا عبدالرسول فرزند میرزا حسن فرزند میرزا موسی فرزند میرزا محمدباقر اسکویی متولد مهرماه ۱۳۰۷ش در کویت است. نام إحقافی پس از نگارش رساله إحقاق الحق توسط میرزا موسی بدین خاندان شیخی نسبت داده شد. سالها در کربلا، آحساء، کویت، مشهد، اسکو و تبریز در معیت پدرش به سر برده و پس از وفات او، مرجع مقلدان پدر می شود. از سال ۱۳۴۲ش که پدرش میرزا حسن إحقافی عازم کویت گردید، تولیت مسجد و مدرسه حجة الاسلام و نیز مدیریت مدرسه صاحب الامر تبریز را عهده دار گشت و به تدریس و تبلیغ علوم دینی پرداخت. پس از انقلاب ۵۷ و بعد از مرداد ماه ۱۳۵۹ش (رمضان ۱۴۰۱ق) مجلس درس او در مسجد حجة الاسلام تعطیل گردید. از جمله کارهای او تأسیس مکتب شیعیان تبریز، حوزه علمیه نورین نیرین در کویت، و مجله فجر صادق در ۱۹۹۷م است. در پنجم آذر ماه ۱۳۸۲ش در بیمارستانی در لندن وفات یافت و پیکرش جهت تدفین به کربلا منتقل شد. برخی آثار چاپ شده او عبارتند از: قرآن من الاجتهاد و المرجعية في أسرة الإحقافي که به فارسی تحت عنوان جاودانگان تاریخ: دو قرن اجتهاد و مرجعیت شیعة اثنی عشری در خاندان معظم إحقافی ترجمه شده؛ احکام الشریعة؛ توضیح واضحات؛ ندای شیعیان؛ حقایق شیعیان؛ ولایت از دیدگاه قرآن؛ تفسیر الثقلین؛ حکمة بالغة. درباره او نک توضیح واضحات (إحقافی)، صص ۳-۶۸؛ و جهت شرح حال مفصل تری از او نک قرآن من الاجتهاد و المرجعية في أسرة الإحقافي (إحقافی)، صص ۴۵۷-۶۳۰

ب محمدامین بن یحیی بن اسدالله بن آقا حسین بن حسن بن نقی طسوجی خویی ملقب به صدر الاسلام، فرزند حاج میرزا یحیی امام جمعه خویی متولد ۱۳۰۳ق در نجف و متوفای شعبان ۱۳۶۷ق است. در ۱۳۲۸ق جهت تکمیل تحصیلات به نجف رفت، و علاوه بر استفاده از محضر شیخ الشریعة اصفهانی، از شیخ حسن صدرالمحدثین اجازه روایت دریافت نمود. برخی از آثار به جای مانده از وی عبارتند از: مرآة الشروق در شرح حال علماء و بزرگان شیعه؛ دانشمندان گمنام خوی و سلماس (منتشر شده در دفتر سوم گنجینه شهاب)؛ التراجم در شرح حال علمای قرن چهارده؛ مستدرک کتاب دانشمندان آذربایجان شامل شرح حال ۲۱ عالم (منتشر شده در دفتر سوم گنجینه شهاب)؛ شرح تکملة التبصرة؛ تاریخ انقلاب نجف در سنة ۱۳۳۶ق؛ الواحد لا یصدره إلا الواحد؛ حاشیه بر مکاسب شیخ انصاری؛ تفسیر کبیر بر قرآن به نام قاموس القرآن؛ مفتاح السعادة و منهاج السیادة. جهت اطلاع از فهرست آثار او نک گلشن ابرار آذربایجان (الوانساز خویی)، ج ۲، صص ۱۲-۱۵؛ و درباره او نک سیمای خوی (صدرایی خویی)، صص ۱۴۷-۱۴۸؛ طبقات اعلام الشیعة، ج ۱۳، صص ۱۸۲-۱۸۳؛ الذریعة، ج ۱۰، ص ۹۷

^۱ درباره مشخصات کتابشناسی آنها، نک همین عناوین در فهرست منابع. ^۲ خطی، مرعی، شماره ۱۲۲۷۵. درباره این اثر نک ذیل معرفی نسخه های خطی فسوة الفصیل در همین دفتر (اینجا). ^۳ نک فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس، ج ۳، صص ۶۹-۷۰ ^۴ ج ۱۳، صص ۲۶۶-۲۶۷